

Kieli, kielitiede ja tieteenteoria¹

Esa Itkonen

Niin sanotuissa primitiivisissä kulttuureissa esiintyy yleisenä ajattelutapa, onka mukaan luonto on kauttaaltaan erilaisten henkivoimien läpituunkemaa. Tällaisia voimia ovat esimerkiksi viljan henki tai metsän henki, jotka voidaan myös ymmärtää jonkinlaisiksi jumaluuksiksi. Luonnon henkivoimia kohtaan on mahdollista omaksua erilaisia asenteita: jos niitä on esimerkiksi tullut tahtomattaan loukanneeksi, niitä voi lepyttää tietyillä toimenpiteillä. Käyttäksemme omalle länsimaiselle ajattelullemme ominaisia käsitteitä voisimme siis sanoa, että primitiivisissä kulttuureissa raja sosiaalisen todellisuuden ja fyysikaalisen todellisuuden välillä on häilyvä ja joissakin kohdin jopa olematon. Omasa kulttuuripiirissämme pidetään yhtenä tieteellisen ajattelun tunnusmerkkinä vapautumista edellä kuvatuista animistisistä käsityksistä. Kiinnostavaa kyllä, tieteellinen ajattelu näyttää eräillä tahoilla johtavan meidät suorastaan vastakkaiseen äärimmäisyyteen: ei ole ainoastaan niin, että ihmiselle luonnolle ominaiset, animistiset piirteet poistetaan fyysikaalisesta luonnosta, vaan jopa niin, että fyysikaalisen luonnon piirteet siirretään myös ihmiseen luontoon; eli, kärjistäen sanottuna, ihmisen luonnon piirteitä ei poisteta ainoastaan fyysikaalisesta luonnosta, vaan myös ihmisestä luonnosta itsestään. Tällaisen näkemyksen voi sanoa sisältyvän siihen väitteeseen, että sekä fyysikaalisen että sosiaalisen todellisuuden kuvaukseen pätee yksi ja sama tieteellinen metodi, joka on alun perin kehitetty fyysikaalisen todellisuuden kuvausta varten ja joka on siis olemukseltaan primaaristi luonnontieteellinen. Mikäli väite yhden yhteisen tieteellisen metodin pätevydestä olisi tosi, se merkitsisi sitä, että mitä tahansa eroja voidaankin vaistota tai kuvitella vallitseviksi ihmisten ja elottomien kappalten välillä, niiden välillä ei kuitenkaan voitaisi todeta mitään tieteellisesti merkittävää eroa. Näin muodoin myöskään luonnontieteiden ja ihmistieteiden välillä ei voisi olla mitään laatueroa.

On itsestään selvää, että kysymys ihmisen luonnon ja ulkoinhimillisen luonnon tai vaihtoehtoisesti ihmistieteen ja luonnontieteen keskinäisestä suhteesta on niin tieteelliseltä kuin filosofiselta ja maailmankatsomukselliseltakin kannalta tarkasteltuna keskeisimpiä kysymyksiä; joku voisi jopa sanoa, että se on

¹ Esitetty lectio praecursoriana Helsingin yliopistossa 26. 4. 1974.

itse asiassa kaikkein keskeisin. Miten tämä kysymys nyt tulisi ratkaista? On selvää, että sitä ei voida ratkaista luonnontieteiden avulla, sillä ehdotettu yksi ja yhteinen tieteellinen metodi on nimenomaan l u o n n o n tieteellinen, joten on triviaalisti totta, että luonnontieteet ovat sopusoinnussa tämän metodin kanssa. Siispä kysymys voidaan ratkaista vain ihmistieteiden avulla, tutkimalla, ovatko ihmistieteet todellakin sopusoinnussa kyseisen universaaliksi tarkoitettun metodin kanssa. Tämän kysymyksenasettelun kannalta kielitiede on avainasemassa, sillä ihmistieteistä se on todennäköisesti pisimmälle kehitetty ja eksaktein.

Tarkastelkaamme ensin lyhyesti muutamia luonnontieteiden ja ihmistieteiden yleisiä piirteitä. Luonnontiede sisältää vain yhdentyypistä, nimittäin luonnontieteilijän itsensä, tietoisuutta. Ihmistiede sitä vastoin sisältää kaksi tietoisuuden tasoa: tiedemiehen tietoisuuden ja hänen tutkimiansa ihmisten tietoisuuden. Nämä kaksi tietoisuuden tasoa toisiinsa yhdistävä tekijä on y m m ä r t ä m i n e n: tiedemies, joka ei ole ymmärtänyt tutkimiaan ihmisiä eli heidän tekojaan, ei pysty kuvaamaan tutkimuskohteitaan ihmisinä vaan ainoastaan jonkinlaisina puhtaasti biologisina olentoina. Ymmärtäminen merkitsee ainakin periaatteellista kykyä t e h d ä s a m a a kuin tekevät ne, jotka on ymmärretty. Ihmistieteilijän tutkimuskohteistaan saama tieto on siis luonteeltaan *tekijän* tietoa, erotukseksi luonnontieteilijälle ominaisesta *havaitsejan* tiedosta. Ymmärtäminen ei kuitenkaan kulje yksisuuntaisesti vain tutkijasta tutkittavaan, vaan tutkimuksen kohteena olevat ihmiset voivat oppia ymmärtämään heitä koskevan tieteen tulokset, ja tämän tiedon valossa he voivat esimerkiksi tietoisella päätöksellä muuttaa aikaisempia käyttäytymistapojaan. Tässä piilee se merkittävä potentiaali, joka ihmistieteillä on ihmisen vapautumisen kannalta ja josta psykiatria ja niin sanottu kriittinen sosiologia ovat jo antaneet osviittoja. — Sitä vastoin emme voi edes kuvitella, että luonnontieteilijä y m m ä r t ä i s i tutkimuskohteitaan, esimerkiksi taivaankappaleita, ja että nämä puolestaan ymmärtäisivät häntä.

Luonnon säännönmukaisuuksia koskeva tietomme perustuu yksityistapahutumista saamaamme tietoon, ja siksi tämä ensin mainittu, yleisiä säännönmukaisuuksia koskeva tietomme ei voi olla ehdottoman varmaa. Säännön me sitä vastoin voimme tietää ehdottoman varmasti, koska me opimme i t s e tekemään ne teot, jotka ovat — ja joiden me tiedämme olevan — tämän säännön mukaisia. Sääntöjä koskeva tieto — tekijän tieto — on normatiivista, sillä se on tietoa siitä, mikä on oikein tai väärin. Tämän tyyppinen tieto ei ole sidoksissa tosiasiallisiin esiintymiin: toisaalta monet tosiasialliset esiintymät ovat epäkorrekteja ja siksi irrelevantteja sääntöjen (eli sääntöjä eksemplifioivien korrektien tekojen tai muotojen) kuvauksen kannalta; toisaalta jokin teko voidaan tietää korrektiksi ja sen ominaisuuksia voidaan tutkia, vaikka sitä ei olisi koskaan esiintynyt julkisessa, ajallis-paikallisessa todellisuudessa. Sitä vastoin korrektiuden tai

epäkorrektuuden dimensio puuttuu välttämättä luonnontieteiden tutkimilta tapahtumilta, ja siksi ne ovat tutkimuskohteina kaikki yhtä relevantteja. Esimerkiksi kieliopin kirjoittaminen on kielen sääntöihin kohdistuvan normatiivisen tietomme eli kielitajumme tai kieli-intuitiomme analyysia. Kielitiedettä pitäisikin verrata, ei luonnontieteisiin vaan esimerkiksi sellaisiin »formaaleina» pidettyihin tieteisiin kuin logiikkaan ja matematiikkaan: kuten kielitiede tutkii tietoa korrektiin puhumisen säännöistä, siten logiikka tutkii tietoa korrektiin päättelyn ja matematiikka tietoa korrektiin laskemisen säännöistä.

Normatiivinen tieto, esimerkiksi kieli-intuitio, on mahdollista vain sosiaalisessa kontekstissa, koska normit pysyvät voimassa vain sosiaalisen kanssakäymisen kautta ja normatiivisen tiedon introspektiossa mahdollisesti esiintyvät virheet voidaan todeta virheiksi vain muiden ihmisten esittämän kritiikin perusteella.

Luonnontieteellisen ajattelun liiallinen, muodin kaltainen vaikutus on johtanut siihen, että kieltä yritetään fysikalisoida tai esineellistää monin eri tavoin, esimerkiksi joko kieltämällä kielen merkitysdimensio tai määrittelemällä kieli lauseiden joukoksi. Kielen esineellistämistä edistää myös vieraannuttamiseksi, joka on seurausta siitä, että kieltä ryhdytään suin päin formalisoimaan joidenkin formaalista logiikasta tai keinotekoisten kielten tutkimuksesta sellaisinaan lainattujen periaatteiden nojalla. Luonnontieteellisesti asennoituneet kielen-tutkijat oletettavasti järkeilevät seuraavaan tapaan: luonnossa ei ole mitään normatiivista; kielitiede on luonnontiede; siis kielessä ei ole mitään normatiivista. Tällaisen päättelyn virheellisyys ja yleensäkin normatiivisuutta kohtaan tunnetun epäluulon perusteettomuus on ollut selvillä jo pitkän aikaa. Niinpä Helsingin yliopiston edesmennyt filosofian professori Erik Ahlman jo aikanaan totesi, että tieteessä normien olemassaolon myöntämistä pidetään kumma kyllä yleisesti jonkinlaisena metafysiikkana ja että tästä syystä pyritään normien sijasta puhumaan joistakin itse asiassa täysin fiktiivisistä »sopimuksista» tai »konventioista». On kiinnostavaa, että Ahlmanin käsitys kielestä ja siten — ainakin epäsuorasti — myös kielitieteestä on varsin tarkoin yhtäpitävä sen kanssa, mitä edellä olen sanonut. Siteeraan hänen vuonna 1948 ilmestynyttä artikkeliaan:

Kieli on niiden sääntöjen järjestelmä, joiden mukaan puhumista arvostellaan oikeaksi tai vääräksi. Mikään ei voi olla korrektaa tai epäkorrektaa, ellei ole olemassa mittapuuta, so. normia, johon yksilöllistä tapausta verrataan ja jonka se täyttää tai on täyttämättä. Kielen normit saattavat kyllä olla vain intuitiivisesti tajuttuja, mutta varmaankin niiden olemassaolo ainakin jollakin tavoin tunnetaan primitiivisenkin kieliyhteisön jäsenen keskuudessa. Kielen normijärjestelmän sisäistä rakennetta selvitellessä ei voida yksinomaan nojautua tosiasiallisesti esiintyneisiin tapauksiin. Viime kädessä on turvaututtava kielitajuun ja koetettava sen avulla käsitteellisesti selvittää normien sisälly.

Nämä Ahlmanin käsitykset, joita hän esitti jo 20-luvulta lähtien, eivät ole menettäneet mitään ajankohtaisuudestaan.

Millä tavalla meidän on sitten tutkittava kieleen kohdistuvaa normatiivista tietoaamme? Jos me ryhdymme kuvaamaan vaikkapa suomen kirjakielen ulkoisia paikallissijoja, on selvää, että näitä sijoja koskeva tietomme ei ole käytettävissämme heti, yhdellä kertaa ja kokonaisuudessaan. Käytännössä me joudumme palauttamaan mieleemme koko joukon erilaisia käyttötapoja ja merkitysnansseja ja sitten tekemään niistä muistiinpanoja, jotta emme heti uudestaan unohtaisi niitä. Kielitieteellisen kuvauksen ja filosofisen kuvauksen päälle on äärettömät ovat tietenkin erilaiset. Mutta äsken mainittu kielitieteellinen aineistonkeruumenetelmä on itse asiassa täysin identtinen wittgensteinilaisen kielifilosofian kuvaus tekniikan kanssa, joka lyhyesti sanottuna perustuu juuri siihen, että me palautamme mieleemme sanojen ja ilmausten käytön. On erityisesti huomattava, että me emme pyri muistamaan, miten me itse tai joku muu on jotain ilmausta käyttänyt, vaan me pyrimme muistamaan, miten tätä ilmausta on käytettävä; ja tämän on luonteeltaan käsitteellinen, normatiivinen kysymys. Wittgensteinilainen arkikielen filosofi Hare on huomauttanut, että tällä kielifilosofian piirteellä on selvät yhtymäkohdat niin sanottuun *anamnesis*-oppiin, jonka Platon esitti oman käsiteanalyttisen metodinsa yhteydessä. Platonin mukaan oikean käsitteellisen tiedon saavuttaminen perustuu muistamiseen, ja tämä muistaminen kohdistuu johonkin, minkä olemme tienneet aikaisemmassa elämässämme. Hare toteaa:

Platon oli oikeassa edellyttäessään, että me analyysia suorittaessamme luotamme muistiimme. Hän oli väärässä olettaessaan, että me muistamme jotakin, minkä me opimme aikaisemmassa elämässä. Se minkä me itse asiassa muistamme, on se mitä me aikoinaan opimme istuessamme äitimme polvella ja mitä me nyt emme muista silloin oppineemme.

— Taas kerran ero luonnontieteelliseen tiedonhankintaan nähden on aivan perusluonteinen.

Kun olemme edellä luonnehditun mieleenpalauttamisoperaation kautta saaneet kokoon kielitieteellisen kuvauksemme kannalta relevantit seikat eli niin sanoakseni erottaneet jyvät akanoista, koetamme löytää aineistostamme uusia ja mielenkiintoisia yhteyksiä ja yleistyksiä. Niitä löydettyämme herää kysymys, millä tavalla meidän on esitettävä tutkimuksemme tulokset. Tähän kysymykseen ei ole olemassa mitään ilman muuta oikeaa vastausta, vaan vastaus riippuu suurelta osalta tutkijan henkilökohtaisista mieltymyksistä. Traditionaalinen kielitieteen edustaja voi esittää tutkimustuloksensa selväkielisesti ja tarvittaessa havainnollistaa sanottavaansa jollakin apupiirroksella. Formalismiin taipuvainen kielentutkija voi puolestaan käyttää esimerkiksi transformaatioteorian perinnäistä aparaattia ja generoida aineistonsa lausesymbolista lähtien uudelleenkirjoitussääntöjen ja transformaatiösääntöjen avulla. Kiinnostavaa kyllä,

transformationaalisesti värityneen kielitieteen uusimmassa vaiheessa eksplisiittinen generoiminen näyttää olevan jäämässä taka-alalle ja tärkeämmäksi on muodostumassa lausetyyppien looginen analyysi. Aika tulee näyttämään, mikä on tämän kehityksen seuraava vaihe.

Kielitiede ymmärrettynä normatiivisen kielitajun tutkimukseksi on synkronista kielitiedettä. Synkronisen dimension prioriteetti diakroniseen dimensioon verrattuna on kuvaustekniikkamme välttämättömiä piirteitä: emme ilmeisestikään pääse käsiksi kielen muutokseen, ennen kuin olemme tulleet tietämään, että kieli on tai on ollut sellainen ja sellainen tänä tai tuona hetkenä. Kuitenkin kuvauksen kohteemme eli kielen itsensä kannalta tämä suhde on päinvastainen: kuten kaikki sosiaaliset ilmiöt ja viime kädessä yhteiskunta itse myös kieli on konkreettisesti todellisuudessaan tarkasteltuna jatkuvan muutoksen alainen. Tämä prosessi on todellinen, kun taas siitä niin sanoakseni irti leikatut, staattiset synkroniset tilat eivät sellaisinaan ole todellisia. Kuvauskohteen eli kielen itsensä kannalta diakroninen dimensio on siis primaari synkroniseen verrattuna. Yksipuolinen keskittyminen synkronisten tilojen kuvaukseen johtaa helposti siihen, että kuvausteknisistä syistä suoritettujen yksinkertaistusten ja idealisaatioiden unohdetaan olevan yksinkertaistuksia ja idealisaatioita, mikä tietenkin johtaa virheelliseen käsitykseen kielestä.

Verratkaamme diakronista kielitieteellistä kuvausta luonnontieteelliseen kuvaukseen. Ensi näkemältä ilmeinen ero on se, että kielen säännöt muuttuvat, kun taas luonnon säännönmukaisuudet ovat muuttumattomia. Tätä vastaan voitaisiin väittää, että kielen sääntöjen muutokset johtuvat pelkästään kielenpuhujia koskevien niin sanottujen alkuehtojen muutoksista ja että nämä jälkimmäiset muutokset itse olisivat joidenkin korkeammanasteisten luonnonlain kaltaisten säännönmukaisuuksien alaisia. Tämä vastaväite on kuitenkin täysin tyhjä, sillä edellä mainitun kaltaisia kielenmuutosta ohjaavia säännönmukaisuuksia ei ole koskaan pystytty löytämään. Ainoa »laki» (jos niin voidaan sanoa), jota muutokset näyttävät noudattavan, on se, että fysiologisten ja käsitteellisten kykyjensä rajoissa ihmiset pyrkivät — alitajuisesti — muuttamaan kieltään mahdollisimman tarkoituksenmukaisella tavalla eli tavalla, joka parhaiten vastaa uusia tilanteita, syntyvätpä nämä sitten kielen itsensä sääntöjärjestelmässä tai puhujien sosiaalisessa ympäristössä. Tätä periaatetta, että ihmisen käytös on yleensä tavoitteellista, ei voida parhaalla tahdollakaan tulkita puhtaasti luonnontieteelliseksi laiksi.

Olen käsitellyt kielitieteen suhdetta kahteen toisensa poissulkevaan tieteenfilosofiaan. Toisen näkemyksen mukaan luonnontieteillä ja ihmistieteillä ei ole laatueroa, kun taas toisen näkemyksen mukaan niillä on tällainen ero. Jälkimmäistä tieteenfilosofiaa nimitän »hermeneutiikaksi». Käsitykseni mukaan ihmistieteiden eli hermeneuttisten tieteiden yhteisenä nimittäjänä toimiva käsite on tekijän (ja samalla ymmärtäjän) tieto. Hermeneuttiset tieteethän

nimenomaan tutkivat ihmisten tekoja tai tekojen tuloksia tai tekoja ohjaavia enemmän tai vähemmän institutionalisoituneita normeja. On syytä mainita, että Suomen viimeaikaisessa filosofisessa keskustelussa tekijän tiedon käsite on ollut voimakkaasti esillä: sitä on käytetty valaisemaan mielenkiintoisella tavalla toisaalta logiikan ja matematiikan filosofiaa ja toisaalta sosiaalitieteiden filosofiaa. — Edellistä äsken mainituista kahdesta tieteenfilosofiasta nimitän »positivismiksi». Käytän siis tätä monitulkintaista termiä siinä tarkassa merkityksessä, jossa se merkitsee luonnontieteellisen metodologian pohjalta lähtevän yhtenäistieteen puolesta esiintyvää tieteenfilosofiaa. Muun muassa Saksan liittotasavallan tämänhetkisessä filosofisessa keskustelussa »positivismi»-termiä käytetään juuri äsken mainitussa merkityksessä, ja joka tapauksessa tämä tulkinta, joka sijoittaa positivismiin niin sanottuun galileiseen tieteentraditioon, tuo parhaiten ilmi positivismiin tietenhistoriallisen merkityksen.

Väitöskirjassani »Linguistics and Metascience» pyrin osoittamaan, että kieli on synkronisessa dimensiossaan sosiaalinen ja normatiivinen ilmiö ja diakronisessa dimensiossaan tavoitteellisesti ja tarkoituksenmukaisesti muuttuva ilmiö ja että kielitiede on niin muodoin tyypillinen hermeneuttinen tiede.

Language, linguistics and theory of science

Esa Itkonen

Two main types of philosophy of science can be distinguished, one, or »hermeneutics», maintaining that there is a qualitative difference between natural and human sciences, the other, or »positivism», maintaining in turn that the methods developed within natural sciences are directly applicable to the subject-matter of human sciences as well. In exploring this issue linguistics, as one of the most advanced human sciences, turns out to have a decisive importance.

Natural sciences involve only one type of consciousness, namely that of the researcher, whereas human sciences involve the consciousness both of the researcher and of the research object. The link between these two types of consciousness is understanding: a scientist who sets out to describe a group of human beings but lacks the dimension of understanding vis-à-vis them is unable to describe them as human beings. Understanding is equivalent to being able, in principle, to do the same as those understood. Accordingly natural sciences and human sciences must necessarily build upon two different types of knowledge, namely observer's knowledge and agent's knowledge, respectively. Understanding is not just a one-way process going from the human scientist to his research object, but it may also proceed in the opposite direction. By contrast, it would be absurd to think that a natural scientist could understand his

research objects, e.g. gas molecules, and that these could in turn understand him.

The regularities investigated by the natural scientist are empirical or hypothetical because they come to be known insofar as particular observed occurrences apparently exemplifying them come to be known; of course, there can be nothing correct or incorrect about such occurrences. By contrast, a rule or norm can be known with an absolute certainty, because a person learns to perform himself those actions which are, or fail to be, in accordance with the rule. A rule determines, and is known to determine, the correctness or incorrectness of actions, irrespective of whether these have ever occurred in the public space-time world. In this sense it is perfectly legitimate to investigate non-existent (correct) actions and to use them either to confirm or to refute proposed descriptions pertaining to systems of rules.

The hermeneutic position is vindicated by the fact that, as analyses or explanations of normative linguistic knowledge, linguistic descriptions can be shown to be entirely different from natural-science theories dealing, ultimately, with particular observable events. Linguistic analysis consists in making generalizations; the striving after generality is a universal characteristic of all types of descriptions, not one restricted to natural-science descriptions only.